

ФЕДЧИШИН Д. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри цивільного права
(Запорізький національний університет)

УДК 349.4:332.27(477)

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ САМОЗАХИСТУ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВ НА ЗЕМЛЮ

Стаття присвячена розгляду самозахисту у здійсненні прав на землю. Автором запропоновано визначення «самозахисту». Проаналізовано зміст права на самозахист. Розглянуто особливості самозахисту прав на землю в деяких країнах світу.

Ключові слова: захист прав на землю, самозахист, способи захисту прав на землю, земельні права.

Статья посвящена рассмотрению самозащиты при осуществлении прав на землю. Автором предложено определение «самозащиты». Проанализировано содержание права на самозащиту. Рассмотрены особенности самозащиты прав на землю в некоторых странах мира.

Ключевые слова: защита прав на землю, самозащита, способы защиты прав на землю, земельные права.

The article is devoted to the consideration of self-defense while exercising the rights to land. The author proposed the definition of “self-defense”. The content of the right to self-defense is analyzed. Features of self-defense of land rights in some countries of the world are considered.

Key words: protection of rights to land, self-defense, ways to protect land rights, land rights.

Вступ. Для повного і реального здійснення прав на землю важливе значення відіграє можливість особи ефективно захищати такі права. Конституцією України закріплено, що права людини можливо захищати будь-якими засобами, що не заборонені законом. Одним із таких засобів законодавець називає самозахист, що охоплює дії як фактичного, так і юридичного характеру. Самозахист слід розглядати як одну з неюрисдикційних форм захисту земельних прав. Це підтверджується тим, що: 1) самозахист має особливий процедурний порядок (здійснення захисту самостійними діями, без звернення до уповноважених державних чи інших уповноважених органів); 2) самозахист, будучи самостійним способом захисту, включає специфічні напрямки, загально визначеними з яких є необхідна оборона і крайня необхідність.

До аналізу питань, пов'язаних із реалізацією самозахисту, зверталися багато науковців – представників цивільного та господарського права (Ю.Г. Басін, В.П. Грибанов, Д.В. Задихайло, Л.Л. Стецюк, В.Л. Яроцький та ін.). Представники земельного права також у своїх працях приділяли увагу зазначеному інституту, серед них слід назвати: В.І. Андрейцева, А.М. Мірошніченка, О.І. Настіну, В.В. Носіка, М.В. Шульгу та ін. Варто наголосити, що інститут самозахисту є відносно новим для українського цивільного, так і земельного права. Це призводить до існування різних думок серед науковців щодо багатьох аспектів самозахисту, а також труднощі у застосуванні відповідних норм.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд дискусійних питань, які стосуються, зокрема, правової природи права на самозахист, кола суб'єктів, об'єктів самозахисту, підстав виникнення й умов правомірності застосування цього способу захисту.

Результати дослідження. Згідно зі ст. 19 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Тобто під самозахистом як способом позасудового захисту земельних прав розуміється застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Самозахист земельних прав впливає з принципу, закріпленого у ст. 55 Конституції України, за яким кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Як відомо, у земельному законодавстві термін «самозахист» взагалі не зустрічається. Через це виникають деякі труднощі в адаптації цивільно-правових термінів у земельне законодавство, зокрема щодо самозахисту. Проте це не виключає можливості існування такого специфічного способу захисту суб'єктивного земельного права.

Сутність самозахисту полягає в тому, що відповідні матеріально-правові способи захисту можуть бути застосовані самостійно уповноваженими суб'єктами матеріально-правових відносин без звернення до юрисдикційного органу [1].

Головною ознакою самозахисту виступає можливість захищати свої права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань самостійно, тобто без звернення до суду чи іншого органу, який здійснює захист цивільного права. Такий висновок впливає зі змісту ст. 19 ЦК України [2, с. 160].

У літературі під самозахистом розуміють право на односторонні дії зацікавленої особи, спрямовані на те, щоб забезпечити недоторканність права та ліквідацію наслідків його порушення. До самозахисту відносять не тільки дії фактичного характеру, а й такі дії, які застосовуються особою за допомогою державних органів, але лише за умови, що такий орган виконує звернену до нього вимогу, не розглядаючи суперечки по суті [3, с. 36]. Однак, як зазначають деякі автори, таке визначення недостатньо повно відображає специфіку самозахисту. Необхідно також відзначити, що закон не містить переліку осіб, які мають право на самостійний захист своїх громадянських прав. Тому за неможливості самостійного захисту своїх прав потерпілою стороною вона може звернутися по допомогу в здійсненні права на самозахист до інших осіб, тобто вдатися до т. зв. товариської взаємодопомоги, яка і нині має важливе значення у здійсненні права на захист.

Інші науковці визначають самозахист як застосування особою засобів протидії, які не суперечать закону та моральним засадам суспільства, та вказують, що закон вимагає, аби способи самозахисту відповідали змісту права, яке порушене, а також характеру дій, якими це право порушене, та наслідкам, спричиненим цим порушенням. Однак способи самозахисту можуть обиратися самою особою (ст. 19 ЦК України) [4, с. 236]. В.Л. Яроцький зазначає, що будь-який правосвідомий поведінковий акт, який перебуває в правовому полі та, відповідно, спрямований на відвернення небезпеки завдання шкоди особі, її життю та здоров'ю, честі та гідності, майну тощо, якщо такий акт є правовим, законним і здійснюється особою самостійно, може вважатися таким, що має ознаки самозахисту [5, с. 156].

Водночас Земельний кодекс України (далі – ЗК України) не визначає правові підстави самозахисту як форми захисту земельних прав, зокрема й способи захисту, що можуть використовуватися при ньому. У зв'язку з цим А.М. Мірошніченко, аналізуючи способи захисту прав, визначені у ст. 152 ЗК України, зазначає, що у ній не враховані право особи на самозахист, закріплене ст. 19 ЦК України як конкретизація ст. 55 Конституції України [6, с. 351]. Через це у захисті земельних прав з урахуванням предмета регулювання ЦК України особа може здійснювати самозахист земельних прав саме на підставі ст. 19 ЦК України. Однак це все ж вимагає вдосконалення земельного законодавства на предмет врегулювання у ньому цього способу захисту земельних прав.

Згідно з ч. 1 ст. 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом вважається застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Отже, слід визнати, що зміст наведеної норми не дає підстав для одностороннього висновку про характер дій особи щодо самозахисту свого права. Застосовуючи т. зв. словесне тлумачення, тобто враховуючи буквальный текст норми в тій редакції, в якій вона набрала чинності, можна встановити таке. Ключовим у положеннях ч. 1 ст. 19 ЦК України є визначення самозахисту через категорію «засоби протидії», однак зміст останньої в коментарі не розкривається. За таких обставин звернемося до загального визначення поняття «протидія», під яким розуміється «дія, що спрямована проти іншої дії, перешкоджає їй». У свою чергу, «протидіяти» означає спрямовувати дію проти кого-, чого-небудь, діяти всупереч комусь, чомусь спрямовуватися проти іншої дії [7].

З урахуванням такого лексичного тлумачення конструкція самозахисту цивільних прав набуває своїх класичних рис, досліджених ще римськими юристами, для яких самозахист був самоуправним відбиттям недозволеного вторгнення, спрямованого на зміну фактичних відносин [8, с. 186]. Отже, буквально тлумачення ч. 1 ст. 19 ЦК України дає підстави для підтримки позиції щодо самозахисту як виключно фактичних дій.

Крім того, необхідно розглянути й ознаки самозахисту. Самозахист: 1) надає особі можливість самостійно здійснювати захист, не звертаючись до юрисдикційного органу (що не виключає можливість товариської допомоги та сприяння органів, які не вирішують справу по суті); 2) це право виникає в разі порушення чи створення реальної загрози порушення прав або інтересів; 3) це право може реалізуватися за допомогою заходів, які відповідають загальним або спеціальним критеріям правомірності, що відрізняє самозахист від самоуправства, дії під час якого вчиняються з порушенням встановленого порядку; 4) є цільовим правом і здійснюється з метою попередження, припинення порушення права або ліквідації наслідків порушення, що відрізняє самозахист від самосуду, спрямованого на покарання [9, с. 206].

Представник цивільно-правової науки Л.Л. Стецюк виділяє такі ознаки самозахисту: 1) самозахист здійснюється силами самої особи без звернення до органів влади та посадових осіб; 2) неможливість позбавлення особи права на здійснення самозахисту. Умови самозахисту: 1) здійснюючи самозахист, особа має на меті захист свого права або права іншої особи, а також інтересів суспільства та держави, якщо ж мета інша – то поведінка особи не вважається самозахистом; 2) дії самозахисту не повинні бути заборонені законом і суперечити моральним засадам суспільства; 3) відповідність способу самозахисту змісту права, яке захищається, та характеру порушення або загрози порушення цього права; 4) неперевищення меж здійснення самозахисту [10, с. 156–157].

Отже, на підставі аналізу різних думок науковців можна стверджувати, що зміни потребує законодавче визначення поняття «самозахист» і введення в дію законодавчого поняття «самозахист земельних прав». *Видається, що під самозахистом земельних прав необхідно розуміти неюрисдикційну форму захисту прав, яка дозволяє суб'єкту самостійно, без звернення до юрисдикційних органів, за допомогою способів і засобів, передбачених або не заборонених законодавством України, договором, попередити або припинити правопорушення, а також відновити (визнати) порушені (оспорювані) права і законні інтереси.*

Відповідно до припису, що міститься у ст. 19 ЦК України, кожна особа має право самостійно захищати свої порушені права. У цьому разі йдеться про самозахист порушених прав власними діями особи без звернення до суду чи іншого юрисдикційного органу, який здійснює захист. Згідно із законом самозахист допускається за умов: а) порушення права або вірогідності (небезпеки) його порушення; б) необхідності його припинення (попередження); в) застосування заходів, які відповідають характеру і змісту правопорушення [11, с. 56].

Спірним є момент початку використання такої форми захисту прав, як самозахист. На думку Д.В. Мікшис, основою для використання самозахисту прийнято вважати порушення суб'єктивного права, що почалося. Проте аналіз закону та судової практики де-

монструє, що для самозахисту достатньо виникнення реальної загрози порушення права [12, с. 29]. Самозахист здійснюється після вчинення правопорушення. Як зазначає В. Ємельянов, способи самозахисту мають бути діями, спрямованими на припинення порушення, а не на запобігання йому, або на відновлення права вже після його порушення. Для застосування самозахисту порушення повинно вже мати місце, існування однієї його небезпеки недостатньо [13, с. 506]. На думку автора, проведений аналіз демонструє, що для застосування самозахисту достатньо виникнення загрози порушення права, тобто самозахист може бути превентивною мірою, яка дозволить не допустити подальшого порушення земельних прав. Також самозахист може бути спрямованим на припинення порушення земельних прав, яке вже має місце. У цьому є специфіка застосування самозахисту.

В.П. Грибанов пропонує способи самозахисту класифікувати на: а) превентивні; б) активно-оборонні [14, с. 117–119]. Крім того, Л.Л. Стецюк пропонує способи самозахисту класифікувати за різними критеріями. Зокрема, залежно від зовнішнього вияву: а) способи самозахисту, які застосовуються шляхом вчинення дії; б) способи самозахисту, які застосовуються шляхом бездіяльності [10, с. 158].

У свою чергу, І.А. Кондракова запропонувала поділити способи самозахисту за їх спрямованістю: 1) способи самозахисту, створені задля припинення порушення прав; 2) способи самозахисту, спрямовані на відновлення порушеного права або на компенсацію шкоди, заподіяної порушенням. Вона вважає саму функціональну класифікацію способів самозахисту дещо умовною, оскільки багато зі способів самозахисту під час реалізації спрямовані на виконання відразу кількох завдань: припинення порушення, забезпечення недоторканності права, ліквідацію наслідків порушення [15, с. 52], з чим можна погодитися лише з таким застереженням: багатофункціональність деяких способів самозахисту не означає рівного значення виконуваних завдань. У разі віднесення способу до тієї чи іншої групи слід керуватися найближчою метою його застосування, досягнення якої визначає його ефективність.

Необхідно також звернути увагу на системоутворююче значення двох критеріїв: змісту і функцій самозахисту. Класифікація на основі інших елементів складу самозахисту (суб'єкт, підстава) не складає інтересу, оскільки відтворює закріплені в законі системи суб'єктів прав і підстав застосування заходів захисту. За змістом способи самозахисту можна поділити на дії та бездіяльність. Крім того, функціональний підхід, як заснований на співвідношенні порушення та заходів захисту в часі, дозволяє впорядкувати способи самозахисту відповідно до динаміки правопорушення.

Залежно від характеру і ступеня порушення суб'єктивного права на перший план виходять такі функції: 1) превентивна, яка реалізується шляхом впливу на особистість або майно порушника з метою спонукати його до належної поведінки, зокрема до припинення порушення права; 2) відновлювальна, яка виражається в діях щодо порушеного права; 3) компенсаційна, спрямована на отримання грошового еквівалента втраченого права і 4) забезпечувальна, яка полягає в затриманні порушника або його майна в якості гарантії припинення порушення права або отримання грошової компенсації за втрачене право. Таким чином, способи самозахисту можуть бути розділені на чотири групи, а саме: ті, що реалізують превентивну, відновлювальну, компенсаційну та забезпечувальну функції. Превентивні заходи припиняють правопорушення, яке вже почалося, або його реальну загрозу, випереджаючи несприятливі наслідки; відновлювальні заходи усувають триваюче правопорушення; компенсаційні заходи усувають шкоду, заподіяну таким порушенням, а забезпечувальні – створюють передумови для отримання компенсації.

У разі, коли праву суб'єкта загрожує порушення, він може вдаватися до способів самозахисту, спрямованих на припинення правопорушення до настання його необоротних наслідків (втрата об'єкта права, заподіяння збитків). Розглянемо більш детально превентивні способи.

Самозахист може здійснитися до порушення права приватної власності на землю. Необхідно погодитися з цією думкою, оскільки приватний власник має право захистити свою

землю в будь-який час, навіть тоді, коли порушується право власності, і тоді, коли він намагається запобігти посяганню на приватну власність і вживає певних заходів. На наш погляд, в обох випадках має місце самозахист. Це є превентивним заходом, спрямованим на запобігання порушенню права приватної власності.

Превентивними способами самозахисту є дії в стані необхідної оборони та крайньої необхідності, а також власницький самозахист. Під власницьким самозахистом розуміють можливість власника застосувати проти порушника силу, необхідну для запобігання і припинення порушення, а також відновлення втраченого володіння [16, с. 72]. Слід зазначити, що в праві багатьох країн континентальної Європи допускається самозахист володіння, оскільки воно вважається суб'єктивним цивільним правом (§ 859 Німецького цивільного укладення). Власницький самозахист допускається і в юридичній доктрині англосаксонських країн, де під способом самозахисту розуміється сукупність дій, за допомогою яких особа може захищати своє суб'єктивне право або володіння [17, с. 35–39]. Застосовуючи самозахист, особа має право захищатися як від спроб протиправного заволодіння його майном, так і від дій, пов'язаних із неправомірним користуванням ним. У першу чергу, це випадки незаконного проникнення на чужу територію (*intrusion, trespassing*), що відзначається як у юридичній літературі [18, с. 962], так і в § 77–87 приватної кодифікації Американського юридичного інституту (*Restatement of the law*). У праві Великої Британії і США найбільш відомий інститут насильницького вигнання порушника з землі (*forcible injunction*). Особа зобов'язана запропонувати порушнику добровільно припинити порушення та вимагати від нього «мирно покинути чужу землю». Для охорони володіння особа має право заподіяти порушнику як майнову, так і незначну фізичну шкоду (т. зв. *harm of a trivial nature*) [19, с. 963].

Іншим різновидом самозахисту володіння, відомого як англосаксонському, так і континентальному праву, є усунення сусідської незручності. Власник земельної ділянки може зрізати та залишити собі коріння дерева, що проникли з сусідньої ділянки, або гілки, що звисають із нього, якщо вони перешкоджають користуванню ділянкою та не були видалені власником сусідньої ділянки упродовж розумного строку. У правовій доктрині Великої Британії і США існує аналогічний інститут «усунення шкідливості» (*abatement of nuisance*) [17, с. 40–43].

Земельне законодавство України також передбачає можливість особистого захисту прав на землю. Зокрема, в цьому контексті слід згадати положення ст. 105 ЗК України, в якій закріплено право власника земельної ділянки чи землекористувача самостійно відрізати гілки й корені дерев і кущів, що проникають на його ділянку із сусідньої, якщо таке проникнення заважає використовувати власну землю за цільовим призначенням. Таким чином, за земельним законодавством особа (громадянин) володіє правом на самостійний захист своїх земельних прав.

Такий самозахист є специфічним, оскільки в подібному випадку він буває не пов'язаний із порушенням земельних прав громадянина протиправними посяганнями інших осіб. Якщо на сусідній земельній ділянці були висаджені плодові чи декоративні дерева без порушення встановлених вимог (наприклад, на встановленій від межі відстані), то питання про самозахист за відсутності протиправних дій із боку сусіда втрачає сенс.

Особливість самозахисту земельних прав та інтересів полягає в тому, що управомочена особа здійснює незаборонені законом дії фактичного порядку, спрямовані на охорону її прав та інтересів. Самозахисту в царині земельних відносин завжди передують вчинення конкретного земельного правопорушення. Зазначені засоби фактичного порядку спрямовані безпосередньо на захист земельних прав громадян. Вони можуть бути як передбачені законом, так і впливати з прийнятих у суспільстві засобів такого роду. Але слід мати на увазі, що застосування засобів самозахисту в досліджуваній нами сфері допускається, якщо це не суперечить закону та відповідає прийнятим правилам.

Висновки. Підводячи підсумки, відзначимо, що самозахист земельних прав є неюрисдикційною формою захисту фактичного стану. Метою самозахисту виступає припинення порушення фактичного стану власника та відновлення порушеного володіння. Треба

також враховувати, що сучасний інститут самозахисту тільки формується, тому потребує теоретичного та практичного вивчення. Законодавче закріплення широкої можливості самозахисту виступає однією з гарантій непорушності прав людини в умовах правової держави, упровадження пріоритету особи над державою. Завдання держави полягає у детальній регламентації критеріїв правомірності дій щодо його реалізації. Успішне вирішення цього завдання дасть можливість розглядати самозахист як реальне право.

Список використаних джерел:

1. Вершинин А.П. Способы защиты гражданских прав в суде: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03; Санкт-Петербургский государственный университет. СПб., 1998. 56 с.
2. Гринько Р.В. Заходи оперативного впливу та способи самозахисту: порівняльно-правовий аналіз. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2014. № 9-2. Т. 1. С. 159–162.
3. Басин Ю.Г. Основы гражданского законодательства о защите субъективных гражданских прав. Проблемы применения Основ гражданского законодательства и Основ гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик. Саратов, 1971.
4. Ляшевська Л.І. Підстави та умови виникнення відповідальності за заподіяння шкоди, завданої особою у разі здійснення самозахисту. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2014. № 1106. Вип. 17. С. 235–240.
5. Яроцький В.Л. Становлення та розвиток інституту самозахисту речових прав в Україні. Приватне право. 2013. № 2. С. 148–159.
6. Мірошниченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. К.: Правова єдність, 2009. 496 с.
7. Словник української мови: в 11 т./гол. ред. І.К. Білодід. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 8., 1977. С. 317.
8. Хвостов В.М. Система римского права. Т. I: Общая часть. М., 1996. 522 с.
9. Антонюк О. Заходи самозахисту цивільних прав та інтересів. Підприємництво, господарство і право. 2003. № 6. С. 23–27.
10. Стецюк Л.Л. Самозахист як форма захисту цивільних прав. Університетські наукові записки. 2008. № 3. С. 151–158.
11. Гражданский кодекс Украины: Комментарий. Т. 1. Харьков: Одиссей. 2006. 832 с.
12. Микшис Д.В. Самозащита гражданских прав: проблемы теории. Закон. 1998. № 1. С. 28–31.
13. Емельянов В. Пределы осуществления гражданских прав. Российская юстиция. 1999. № 26. С. 14–15.
14. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М., 2001. 179 с.
15. Кондракова И.А. Несудебный порядок защиты корпоративных прав акционеров. Юридический мир. 2006. № 1.
16. Дженкс Э. Свод английского права. М., 1947.
17. Куделин А.В. Самозащита в форме восстановления утраченного владения недвижимостью в праве Англии и США: дис. ... канд. юрид. наук. М., 1997.
18. Underhill. A summary of the law of torts or wrongs independent of contract. London: Butterworth, 1945.
19. Odgers W.B. The common law of England, by. Vol. II. London: Sweet & Maxwell, 1920.

